

رفتارهای شهروندی مردم شهر تهران:

فعال یا فرسایش هنجارها^۱

مهرناز امین آقایی* ، احمد غیاثوند**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۹/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۵/۲۰

چکیده

شهروندی به‌عنوان پویاترین شاخص جامعه مدرن، از اهمیت بسزایی برخوردار است. پژوهش حاضر باهدف توصیف انواع رفتارهای شهروندی فعال مردم شهر تهران انجام‌گرفته است، همچنین سعی شده ابعاد و رفتارهای شهروندی فعال در شهر تهران برحسب متغیرهای زمینه‌ای تحلیل آماری شوند. این مطالعه به روش پیمایش انجام‌شده و جامعه آماری آن را «کلیه افراد ۱۵ سال به بالای شهر تهران» تشکیل می‌دهند. شیوه نمونه‌گیری از نوع «نمونه‌گیری چندمرحله‌ای» بوده و حجم نمونه طبق فرمول کوکران برابر با ۲۴۰۰ نفر می‌باشد و برای جمع‌آوری اطلاعات از تکنیک «پرسشنامه» استفاده شده است. به لحاظ عملیاتی مفهوم شهروندی فعال در قالب چهار بُعد: میزان مشارکت شهروندی، میزان مسئولیت‌پذیری شهروندی، میزان جامعه‌پذیری شهروندی و میزان هویت شهروندی موردسنجش قرارگرفته است. یافته‌های حاصل بیانگر آن است که حدود نیمی از مردم، شهروند فعال (۴۶ درصد) و در مقابل یک‌چهارم (۲۶ درصد) شهروند منفعل هستند. همچنین میانگین شاخص شهروندی فعال برابر با ۳/۳۶ می‌باشد. این میانگین برای بُعد میزان مشارکت اجتماعی در امور مختلف شهر برابر با ۲/۹، برای مسئولیت‌پذیری اجتماعی برابر با ۳/۲۵، برای میزان جامعه‌پذیری شهروندی برابر با ۳/۶۱ و در نهایت برای میزان احساس هویت شهروندی برابر با ۳/۶۴ گزارش شده است. در واقع مشاهده می‌شود که میزان مشارکت شهروندی مردم تهران منفعل‌تر و در مقابل احساس هویت شهروندی در بین آنها بیشتر است. در مجموع از ۱۳ رفتار شهروندی مورد مطالعه فقط چهار رفتار همسایگی، مسئولانه جمعی، ترافیکی و اخلاق شهری مطلوب بوده می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: رفتار شهروندی، مسئولیت‌پذیری شهروندی، جامعه‌پذیری شهروندی، هویت شهروندی، مشارکت شهروندی.

۱- این پژوهش با حمایت مالی معاونت اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران انجام گرفته است.

* دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. mehrnaz_aminaghaee@yahoo.com

** دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).

ah.ghyasvand@gmail.com

بیان مسئله

در یک قرن اخیر ساختار جامعه ایران دستخوش دگرگونی‌های بسیاری گردیده است. آثار این تحول در حوزه توسعه و گسترش شهروندی مدرن قابل‌مشاهده و تحلیل است. در این راستا تربیت و توسعه حقوق و مسئولیت‌های شهروندی به‌نوبه خود دربرگیرنده یادگیری دانش، مهارت‌ها و ارزش‌هایی است که در این میان بایستی شمار زیادی از سازمان‌ها، نهادها و گروه‌ها در شهرها با هم تعامل داشته باشند. همچنین اهمیت این موضوع موجب می‌گردد تا نهادهای اجتماعی و آموزشی از طریق برنامه‌ریزی‌های رسمی و غیررسمی به تحکیم و تقویت نظام ارزشی و اصول شهروندی بپردازند.

شهروندی به‌عنوان پویاترین مفهوم اجتماعی جامعه مدرن و نیز یکی از پر مناقشه‌ترین مباحث، پیوند بسیاری با مفاهیمی از جمله مسئولیت‌پذیری، توسعه شهری، آزادی، مشارکت، عدالت، هویت، نابرابری اجتماعی، سرمایه اجتماعی و ... پیدا کرده است. در واقع عضویت افراد در جوامع مدرن، با موقعیت شهروندی آنها پیوند می‌خورد و از این طریق احساس هویت می‌کنند و به مشارکت خود در جامعه مبادرت می‌ورزند. به تعبیر دقیق‌تر «شهروندی عضویت فعال یا منفعل افراد در ملت - دولت (nation - state) با حقوق و تکالیف شمول‌گرایانه (universalistic) معین که در یک سطح مشخصی از برابری است، می‌باشد (Janoski, 1998: 8-11). از نظر مارشال «شهروندی، منزلتی اعطاشده به آنهایی است که اعضای کامل یک اجتماع هستند. همه آنهایی که این منزلت را دارا هستند، نسبت به حقوق و وظایفی که این منزلت به آنها بخشیده، برابرند» (Marshall, 1950).

بنابراین شهروندی هم عناصری منفعل و هم عناصری فعال دارد. وجوه انفعالی آن را «عضویت دریافت شده» می‌نامند. در این معنا، یک شهروند از وضعیت حقوقی تعریف‌شده‌ای برخوردار است و مشارکت چندانی در نهادها، روابط و رویه‌هایی که تضمین‌کننده ثبات آن وضعیت است، ندارد. وجوه فعال شهروندی را «عضویت کسب‌شده» می‌نامند، که مستلزم مشارکت فعال و جذب شدن فرد در جامعه است که هویت او را می‌سازد (فیتزپتریک، ۱۳۸۱: ۱۳۱). در واقع شهروند فعال، متقاضی مشارکت هدفمند و درگیری اجتماعی، سیاسی و مدنی فعال و مستمر است (Lawson, 2001). شهروندی فعال مفهومی فراتر از شهروندی رسمی است و جنبهٔ هنجاری و فراقانونی یک شهروند خوب را به تصویر می‌کشد (Sassen, 2002: 268).

امروزه شهر تهران، به‌عنوان پایتخت کشور ایران، از جمله کلان‌شهرهای است که جمعیت بسیاری را در خود جای داده و به سمت‌وسوی یک شهر مدرن همراه با تکنولوژی و زیرساخت‌های جدید در حال حرکت است. همچنین متمرکز شدن بخش عظیمی از امکانات در این شهر و شکل‌گیری مشاغل خدماتی و ساخت‌وساز بی‌رویه در شهر تهران، عده کثیری را مجبور به مهاجرت به این شهر نموده است. از این‌رو، امروزه حضور فعال و همه‌جانبه افراد در عرصه‌های مختلف حیات اجتماعی شهر، نیازمند، بررسی ابعاد و رفتارهای مختلف شهروندی است؛ چرا که گسترش مشارکت و شهروندی فعال، باعث افزایش پاسخگویی و پویایی نهادهای اجتماعی می‌شود و شرط اصلی توسعه را که همانا استقرار نهادهای کارآمد است فراهم می‌سازد.

در یک قرن اخیر ساختار جامعه ایران دستخوش دگرگونی‌های بسیاری گردیده است. آثار این تحول در حوزه توسعه و گسترش شهروندی فعال قابل‌مشاهده و تحلیل است. «شهروندی فعال معطوف به درگیرکردن مردم در فراگرد تصمیم‌گیری است؛ مردمی که فرصت پیدا می‌کنند تا در زمینه‌های برنامه‌ریزی و انجام خدمات عمومی سخن گفته، به ارتقاء نتایج و خدمات بیندیشند؛ در واقع شهروند بودن در کامل‌ترین معنای آن، باید مؤثر و فعال باشد» (Brannan, 2006: 999). البته در جوامع امروزی مفهوم شهروندی معنایی بیش از عضویت در یک جامعه پیدا کرده است، به‌نحوی که تبدیل شدن به یک شهروند مؤثر و کارآمد، مستلزم پیگیری حقوق شهروندی، داشتن احساس و آگاهی و نیز انجام تکالیف شهروندی می‌باشد. «حول محور شهروندی فعال می‌توان به ظهور جامعه‌ای رو به رشد، خلاق و مسئولیت‌پذیر امید داشت» (اخوان زنجانی، ۱۳۷۳).

گرچه مطالعات گذشته، شواهد متعددی مبنی بر ضعف نسبی شهروندی بخصوص در زمینه مسئولیت‌پذیری و مشارکت شهروندان در چند و چون دریافت حقوق شهروندی (شیانی، ۱۳۸۲؛ یوسفی و عظیمی هاشمی، ۱۳۸۷؛ غیاثوند، ۱۳۹۰)، شکل‌گیری و گسترش شهروندی ناقص، از بالا به پایین و منفعل (توسلی و نجاتی حسینی، ۱۳۸۳)، مشارکت اجتماعی اندک شهروندان بخصوص در عرصه‌های رسمی و عمومی (موسوی، ۱۳۹۳؛ یزدان پناه، ۱۳۸۶)، مشارکت سیاسی حداقلی (به معنای صرفاً رأی دادن) و اکتفا به آن (جلائی پور، ۱۳۹۲)، بالا بودن سطح بی‌تفاوتی اجتماعی، فردگرایی خودمدارانه و عدم التزام مدنی (محسنی تبریزی و صداقتی فرد، ۱۳۹۰؛ غفاری و حبیب پور گنتابی، ۱۳۹۳)، ناچیز بودن وقتی که ایرانیان صرف فعالیت‌های داوطلبانه و خیریه می‌کنند و... همه بیانگر جنبه

پروبلماتیک این پدیده‌اند که به‌نوبه خود ضرورت و تداوم بررسی علمی وضعیت انواع رفتارهای شهروندی را عیان می‌سازد. از این‌رو، هدف اساسی این مطالعه توصیف و تحلیل وضعیت شهروندی فعال مردم شهر تهران با توجه به فضا و موقعیت کنونی جامعه می‌باشد. این تحلیل‌ها ما را در پیش‌بینی رفتارها و نگرش‌های مردم در برنامه‌ریزی شهری کمک می‌کند. بنابراین سؤالات اساسی این مطالعه عبارت از:

- ۱- وضعیت شهروندی فعال، مؤلفه و رفتارهای مختلف آن در بین مردم شهر تهران چگونه است؟
- ۲- وضعیت انواع رفتارهای شهروندی فعال در شهر تهران برحسب متغیرهای زمینه‌ای (جنس، وضع تأهل، سن، درآمد و منطقه شهری) چگونه است؟

ادبیات پژوهش

مطالعات مختلف پیرامون شهروندی در جامعه ایران و نیز شهر تهران عمدتاً وضعیت مطلوبی را در خصوص میزان برخورداری از حقوق شهروندی و نیز انجام تکالیف شهروندی نشان نمی‌دهد. شیانی در پژوهشی «وضعیت شهروندی و موانع تحقق آن در ایران، (شهرهای تهران، همدان و زاهدان) نشان داد که به طور کلی در شهر تهران حدود یک‌سوم از افراد میزان برخورداری از حقوق شهروندی را در حد کم بیان داشته ولی حدود یک‌پنجم در عمل به وظایف شهروندی در حد کم می‌باشد و نیز بیش از ۵۰ درصد در حد متوسط بدان اشاره کرده‌اند؛ به عبارتی می‌توان نتیجه گرفت شهروندی در جامعه ما در حد متوسط و کم در ابعاد نظری و عملی تحقق یافته است (شیانی، ۱۳۸۲: ۳۵۴). طبق بررسی یوسفی و عظیمی‌هاشمی پیرامون تحلیل ثانویه احساس شهروندی در مراکز استان‌های ایران، بدین یافته دست یافتند که از منظر شهروندان میزان برخورداری از حقوق شهروندی کمتر از میزان انجام تکالیف و وظایف شهروندی است (یوسفی و عظیمی‌هاشمی، ۱۳۸۸).

در پژوهش دیگر، توسط غیاثوند وضعیت شهروندی بر حسب انواع شهروندی سیاسی، اجتماعی و مدنی در شهر تهران مورد مطالعه قرار گرفته است. ایشان با تفکیک شهروندی اجتماعی به دو بُعد حقوق اجتماعی و تکالیف اجتماعی شهروندی بدین نتایج دست یافته که نیمی از مردم شهر تهران خود را مقید به تکالیف و در مقابل حدود ۸ درصد چندان به وظایف اجتماعی متعهد نیستند. از طرفی حدود ۴۲ درصد در حد متوسط بدان اشاره نموده‌اند. همچنین ۱۲ درصد از پاسخگویان به برابری و در مقابل ۴۳ درصد به نابرابری

رعایت حقوق اجتماعی شهروندی در سطح جامعه اشاره کرده‌اند. به عبارتی کمتر از نیمی از مردم شهر تهران بیان داشته‌اند که فرصت‌ها و امکانات برابری در بهره‌مندی از حقوق اجتماعی برای آنها میسر نیست. گر چه در این میان حدود ۴۵ درصد در حد متوسط بدان اشاره نموده‌اند (غیاثوند: ۱۳۹۰).

در مجموع تحلیل نتایج و مقایسه مطالعات تجربی مختلف بیانگر آن است که میزان انجام تکالیف شهروندی در بین جامعه شهری ما بیش از میزان برخورداری از حقوق شهروندی است (غیاثوند: ۱۳۹۰). شیان‌ی در مطالعه اخیرشان (۱۳۹۳) «عوامل مؤثر بر حقوق و تکالیف شهروندی» بررسی‌های حاصل بیانگر آن است که ۳۴ درصد مردم شهر تهران میزان رعایت تکالیف شهروندی را در حد کم و در مقابل ۲۶ درصد در حد زیاد بیان داشته‌اند. در واقع می‌توان چنین قضاوت نمود که حدود یک‌چهارم مردم شهر تهران مقید با انجام تکالیف شهروندی در حوزه مدیریت شهری‌اند. همچنین چنانچه تشریح گردید مردم به وضعیت حقوق شهروندی نمره پایین و به انجام تکالیف شهروندی توسط خودشان نمره بالایی داده‌اند. در مقابل مدیران، برخورداری مردم از حقوق شهروندی را بیش از مردم و انجام تکالیف را کمتر از مردم دانسته‌اند. این یافته‌ها مؤید این نکته است که علیرغم تفاوت نظرات مردم با مدیران، میانگین حقوق و تکالیف شهروندی در سطح متوسط به پایین می‌باشد. (شیانی، ۱۳۹۳).

امین آقایی نیز در رساله دکتری‌اش، شهروندی فعال را در سه بُعد درگیری مدنی، اجتماعی و سیاسی مورد سنجش قرار داده است. نتایج نشان داد شهروندان تهرانی به وظایف مدنی خود واقف هستند و معتقدند جهت ایجاد جامعه‌ای بهتر برای زندگی باید کوشش کنند و نسبت به مسائل اجتماعی مانند: فقر، بیکاری، فساد و غیره باید حساس باشند. همچنین به لحاظ ذهنی آمادگی دارند در اموری مانند مسائل زیستی، مسائل اجتماعی و غیره مشارکت نمایند. ولی به لحاظ مشارکت عینی شرایط شهروندان تهرانی چندان مطلوب نیست. نتایج نشان می‌دهد یکی از دلایل پایین بودن میزان مشارکت عینی در تهران، مهارت مدنی پایین بسیاری از شهروندان است (امین آقایی، ۱۳۹۷).

«روسل جی. دالتون»^۱ در مطالعه‌ای با عنوان «هنجارهای شهروندی و مشارکت سیاسی در آمریکا» به روش تحلیل ثانویه (در سال ۲۰۰۶) به طرح این سؤال می‌پردازد که

شهروندی در آمریکا چه معنایی دارد؟ تحلیل صورت گرفته بیانگر آن است که شهروندی و آموزش مدنی مبتنی بر فرض فرسایش هنجارهای شهروندی وظیفه‌محور است. امروزه مردم آمریکا کمتر به اقتدار احترام می‌گذارند و بیشتر به حکومت بدگمان هستند. و نیز کمتر دوست دارند رأی بدهند. البته این بخشی از داستان است، زیرا که فرسایش شهروندی مبتنی بر وظیفه ممکن است منجر به افزایش هنجارهای شهروندی ملتزم گردد که آثاری بر روی اعمال شهروندان دارد.

مطالعه دیگری توسط «عایشه کادیوگلو»^۱ در سال ۲۰۰۶ به روش تاریخی - مقایسه‌ای با عنوان «شهروندی و فردگرایی در ترکیه» انجام گرفته است. یافته اصلی مقاله این است که در ترکیه مفهوم شهروندی مدرن مستلزم حذف ابعاد فردگرایی لیبرال است، در حالی که در اروپا مفهوم فرد در نوشته‌های فلسفی قبل از ظهور شهروندی مدرن ظاهر گشته بود، ولی در ترکیه شهروند مقدم بر فرد بود.

از این‌رو، شهروندان ترکیه خودشان را مجذوب پروژه‌های اجتماعی وسیع همانند کمالیسم، سوسیالیسم و اسلام سیاسی یافتند. چنانچه تشریح گردید برخی از تحقیقات انجام‌شده، بیشتر به سنجش شهروندی و میزان آگاهی نسبت بدان پرداخته بودند. البته در پژوهش حاضر سعی گردیده ابتدا با تشریح انواع رهیافت مختلف در زمینه شهروندی و نیز شهروندی فعال و سپس نقد آن‌ها بتوان از طریق الگوی نظری مناسب، به توصیف ابعاد و مؤلفه‌های آن متناسب با فضای شهر تهران در بین افراد اشاره داشت و نیز به تهیه الگوی فضایی شهروندی فعال در شهر تهران از طریق برنامه GIS بر حسب پهنه‌بندی منطقه‌ای پرداخت و نیازهای آموزش شهروندی را شناسایی نمود.

چارچوب مفهومی پژوهش

از دیدگاه جامعه‌شناختی، شهروندی بیش‌تر مجموعه‌ای از کنش‌های فرهنگی، نمادین، سیاسی و اقتصادی تلقی می‌شود که هویت فردی و عضویت اجتماعی را بازتاب می‌دهد. در این تلقی، عضویت اجتماعی و هویت فردی واجد مناسباتی فرهنگی در ارتباط با مقوله شهروندی و فرهنگ مدنی است که می‌توان آن را حوزه کنش شهروندی دانست و در شکل نهایی، رفتار افراد را در قالب مجموعه‌ای از ارزش‌ها و فضیلت‌های عمومی کدبندی می‌کند

(Turner, 2001).

اصطلاح «شهروندی فعال» نخستین بار در بافت اروپایی استفاده شد، یعنی زمانی که «استراتژی کمیسیون اروپایی لیسبون در سال ۲۰۱۰»^۱ در حال توسعه طرح‌های پیشنهادی برای گسترش «جامعه رقابتی دانش محور» و «انسجام اجتماعی بیشتر» بود. در این بافت، شهروندی فعال به‌عنوان کمیسیون اروپایی لیسبون روشی برای قدرتمندسازی شهروندان به منظور شنیده شدن صدای آنها در اجتماع، احساس تعلق و سهم‌داشتن در جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنند، به‌دادن به دموکراسی، برابری، درک فرهنگ‌ها و افکار متفاوت توصیف شده بود. در این معنا، محققان اروپایی شهروندی فعال را به شیوه‌های بسیار متفاوتی تعریف می‌کنند که نمایانگر مجموعه‌ای منتخب از فعالیت‌های مشارکتی اعم از مشارکت سیاسی و کنش محلی و داوطلبانه است. این اصطلاح می‌تواند ارزش‌های دموکراسی و حقوق بشر را در بر بگیرد، ضمن اینکه می‌تواند در بافت‌های متفاوتی اعم از سیاست رسمی، محیط کار، جامعه مدنی و خانه اتفاق بیفتد (به نقل از Hoskins & Mascherini, 2008: 461-462).

در این چرخش مفهومی، شهروندی فعال که در برخی موارد با اعمال برخی تغییرات مفهومی در آن به‌عنوان شهروندی مشارکتی نیز مورد توجه قرار گرفته است، ابعادی از کنش که بر عمل تأکید داشته و عاملیت شهروندان را به‌مثابه بازیگرانی در ارتباط با سیاست و دولت در نظر می‌گیرد، به مفهوم شهروندی اضافه کرده است (Hoskins, 2012: 10). بنابراین مضمون اصلی این مفهوم که اساساً به دلیل ایجاد تغییر مفهومی از شهروندی به شهروندی فعال بوجود آمده است، درگیری شهروندان در تصمیم‌گیری و به عبارتی تحقق دموکراسی است که طی آن شهروندان درگیر چانه‌زنی بر سر توسعه سیاست‌گذاری می‌شوند. در حقیقت با اضافه شدن اصطلاح «فعال» به مفهوم «شهروندی» و شکل‌گیری مفهوم جدید «شهروندی فعال»، تأکید بر درگیری شهروندان صورت گرفت در ادامه خلاصه‌ای از گونه‌های شناسایی شده شهروندی (با تأکید بر شهروندی اجتماعی) در قالب جدول زیر ارائه می‌گردد.

جدول ۱- گونه‌های شهروندی (با تأکید بر شهروندی اجتماعی)

نظریه پرداز	گونه‌های شهروندی
ترنر (۱۹۹۰)	شهروندی فعال/منفعل - شهروندی خصوصی/عمومی
هابرماس (۱۹۹۴)	شهروندی فعال (عضویت کسب‌شده) - شهروندی منفعل (عضویت دریافت شده)
بویک (۱۹۹۵)	شهروندی سطحی - شهروندی عمیق
جانوسکی (۱۹۹۸)	شهروند مشارکتی (فعال) - شهروند مطیع (منفعل) - شهروند فراموش شده (غیرفعال).
کمان (۱۹۹۹) و مولارد (۲۰۰۵)	شهروند عمومی - شهروند مستقل - شهروند محق - شهروند اجتماع گرا - شهروند مصرفی
ادواردز و گلور (۲۰۰۱)	شهروند دریافت کننده - شهروند مصرفی - شهروند مشارکتی
بنکس و کیوز (۲۰۰۵)	شهروندی قانونی - شهروندی حداقلی - شهروندی فعال - شهروندی دگرگون خواه
اسپینگ-اندرسون (۱۹۹۰)	شهروندی دولت رفاه لیبرال - شهروندی دولت رفاه سوسیال دموکرات - شهروندی دولت رفاه مشارکتی
فیتزپاتریک (۱۳۸۱)	شهروندی اجتماعی مایل به حقوق فردی و نیاز - شهروندی اجتماعی مایل به حقوق فردی و صلاحیت - شهروندی اجتماعی مایل به وظایف جمعی و نیاز - شهروندی اجتماعی مایل به وظایف جمعی و صلاحیت

همانطور که این گونه شناسی ها نشان می‌دهند، وجه مشترک قریب به اتفاق آنها، فعال بودن یا منفعل بودن شهروندی است که هر نظریه‌پردازی از زاویه‌ای و با تعبیر متفاوتی آن را مورد توجه قرار داده است. چارلز تیلی در تعریف شهروندی فعال، به دو برداشت سطحی و عمیق از آن تأکید می‌کند: در شهروندی سطحی، حقوق برتر شمرده می‌شود، شهروندی جنبه انفعالی دارد، دولت به‌عنوان یک «شر ضروری» تلقی می‌شود، افراد مستقل‌اند، آزادی از طریق انتخابات تحقق می‌یابد و بیشتر بر جنبه حقوقی شهروندی تأکید می‌شود. اما در شهروندی فعال، حقوق و مسئولیت‌ها متقابلاً یکدیگر را حمایت می‌کنند، جنبه فعالانه دارند، جامعه سیاسی (و نه لزوماً دولت) به‌عنوان بنیان یک زندگی خوب تلقی می‌شود، بر وابستگی متقابل تأکید می‌شود، آزادی از طریق فضیلت مدنی تحقق می‌یابد و شهروندی جنبه اخلاقی دارد (فالكس، ۱۳۸۱: ۲۱). از نظر هاسکینز و ماشرینی، شاخص‌های شهروندی فعال را می‌توان به شکل مشارکت در حیات مدنی، جماعتی و سیاسی و نیز احترام به ارزش‌های دموکراتیک بیان کرد.

بطور کلی در ادبیات شهروندی مرسوم است که انگاره لیبرال، شهروندی را منفعل و انگاره جمهوری خواه، شهروندی را فعال تلقی می‌کنند (Kartal, 2001; Miller, 1999). تفاوت این دو رویکرد را از این زاویه می‌توان این‌گونه فهم کرد که در الگوی لیبرال، انتظار این است که برخوردار از حقوق شهروندی به انجام تکالیف و مشارکت شهروندان بینجامد، در صورتی که در الگوی جمهوری خواه، شهروندان برای دستیابی به حقوق شهروندی خود باید مشارکت فعال داشته باشند و احساس مسئولیت کنند. در اولی تکالیف پیامد حقوق است اما در دومی حقوق و تکالیف در هم تنیده‌اند.

با تکیه بر ادبیات فلسفه سیاسی شهروندی می‌توان سنت‌ها و گفتمان‌های مختلفی را از همدیگر متمایز نمود، به نحوی که عده‌ای به سه سنت لیبرالیسم، اجتماع‌گرایی و جمهوری خواهی اشاره داشته و نیز عده‌ای با تلفیق سنت اجتماع‌گرایی و جمهوری خواهی به سه سنت لیبرالیسم، اجتماع‌گرایی و سوسیال دموکرات‌ها توجه کرده‌اند (غیاثوند، ۱۳۹۰). شهروندی فعال برگرفته از رویکرد انسان محور از شهروندی است. ارتباط عناصر ساختاری و فاعلیت در شهروندی فعال را می‌توان مبتنی بر نظریه دوگانگی ساختاری گیدنز به خوبی نشان داد. به نظر گیدنز، شهروندی را می‌توان نوعی دوگانگی ساختاری در نظر گرفت که نمی‌توان در آن فرد و جامعه را در مقابل یکدیگر درک کرد. فرد از طریق اعمال حقوق، مسئولیت‌ها و تعهدات، شرایط ضروری شهروندی را بازتولید می‌کند (گیدنز، ۱۳۸۶). بنابراین شهروندی فعال دارای هویتی پویاست و شهروندان به مثابه کارگزاران خلاق همواره راه‌های جدیدی برای تکمیل عناصر و شکل دادن به عناصر شهروندی می‌یابند. بخش مهمی از شهروندی فعال دانش است که در تمام ابعاد اجتماعی، سیاسی و مدنی این مفهوم نقش مهمی دارد. نظریه شهروندی مشارکتی^۱ بگنال^۲ مبتنی بر رویکرد شهروندی انسان‌محور، بر دانش، مهارت و ارزش‌های لازم برای تحقق شهروندی فعال تأکید دارد. دانشی را که بگنال شناسایی می‌کند آن نوع دانشی است که طبیعت روندهای دموکراتیک، مهارت‌های مشارکت در شبکه، تشریک مساعی، مباحثه، بررسی مسائل و دفاع از مواضع بر آنها مبتنی است (Zepke, 2013).

مفاهیم متفاوتی ناظر به شهروندی فعال وجود دارد از جمله: مسئولیت پذیری، فعالیت داوطلبانه، شهروند خوب، جمهوری خواهی مدنی (الکاک، ۱۳۹۱). نویسندگان زیادی بر

-
1. Participative Citizenship
  2. Bagnall

تعامل و تعادل حقوق و وظایف به‌عنوان ویژگی اصلی شهروند فعال تأکید کرده‌اند (فالكس، ۳۸۱؛ گیدنز، ۳۸۶). فالكس در این زمینه، با استناد به نظریه ساختاریابی گیدنز می‌گوید: شهروندی فعال با فرد آغاز می‌شود و از طریق کنش‌های فردی شرایط ساختاری شهروندی بازتولید می‌گردد. بنابراین اصلاحات اجتماعی باید با هدف بهبود فرصت‌های شهروندان برای اعمال حقوق و وظایفشان بوسیله ترویج اخلاق مشارکت صورت پذیرد (فالكس، ۱۳۸۱: ۱۰۸). در درک عمومی نیز اولین چیزی که از شهروند فعال به ذهن مردم متبادر می‌شود، مشارکت شهروندی است (Powell, 2009).

ترنر (۱۹۹۴) توسعه و تثبیت شهروندی را برخلاف مارشال در یک روند تکاملی خطی نمی‌بیند که طی آن دولت به مرور زمان وظایف جدیدی را بر عهده گرفته و شهروندان، بدون در دسر به خدماتی دست یافته‌اند. مفهوم شهروندی فعال یا شهروندی مشارکتی برای برجسته نمودن این جهش شامل: افزودن واژه‌هایی است که بر عمل تأکید داشته و عاملیت شهروندان را به مثابه بازیگرانی در ارتباط با سیاست و دولت در نظر می‌گیرد (Hoskins, 2012: 10). جانوسکی پس از انتقاد از شهروندان مارشالی که آنها را شهروندان منفعل حق‌محور^۱ می‌داند، گونه‌شناسی خود را از شهروندی این‌گونه ارائه می‌دهد: فعال (active) (شهروند مشارکتی^۲)، منفعل (passive) (شهروند مطیع^۳) و غیرفعال (inactive) (شهروندان فراموش شده و بیگانه^۴) (Janoski, 1998: 69).

بنکس و کیوز (۲۰۰۵) نیز شهروندی فعال^۵ را دربرگیرنده شهروندانی می‌دانند که اعمال شهروندی آنها ماورای مقررات و قوانین موجود است. شهروندان فعال در تظاهرات اعتراض آمیز شرکت می‌کنند و یا سخنرانی‌های عمومی در مورد مسائل عمومی و اصلاحات را بر پا می‌کنند، اقدامات آنها در جهت حمایت و حفظ ساختارهای سیاسی و اجتماعی موجود است و آنها قصد مبارزه و به چالش کشیدن حکومت را ندارند، در واقع در شهروندی فعال شهروند به دنبال مشارکت در تصمیم‌گیری‌های سیاسی است (Banks & Caves, 2005).

در بحث از چارچوب مفهومی شهروندی فعال در این مقاله، به لحاظ نظری شهروندی

-
1. passive right-bearers
  2. citizen participant
  3. citizen subject
  4. neglected citizens and aliens
  5. Active citizenship

رفتارهای شهروندی مردم شهر تهران: فعال یا فرستایش ... ۱۱

فعال؛ به توانایی مردم برای درگیر شدن در کنش‌های اجتماعی شهری اطلاق می‌گردد که به‌نوبه خود برای تصمیم‌سازی و تاثیرگذاری بر امور شهر مفید می‌باشند. در این میان به لحاظ عملیاتی مفهوم شهروندی به مجموعه‌ای از فعالیت‌های مشارکت‌جویانه و مسئولانه شهری اطلاق می‌گردد که عمدتاً مبتنی بر ارزش‌ها، فضائل و اخلاق شهروندی می‌باشد. براین اساس چهار بُعد این مفهوم عبارت‌اند از: میزان مشارکت شهروندی، میزان مسئولیت‌پذیری شهروندی، میزان جامعه‌پذیری شهروندی و میزان هویت شهروندی.

جدول ۲- تعاریف و مؤلفه‌های مفهوم شهروندی فعال

مفهوم	ابعاد	مؤلفه‌ها (رفتارهای شهروندی)
شهروندی فعال	مشارکت شهروندی	فردی (رفتار بهداشتی)
		نهادی (رفتار نهادی)
		انجمنی (رفتار انجمنی)
		خیریه‌ای (رفتار خیرخواهانه)
	مسئولیت‌پذیری شهروندی	فردی (رفتارهای همسایگی، صرفه‌جویانه و زیست‌محیطی)
		جمعی (رفتار مسئولانه جمعی)
	هویت شهروندی	فردی (رعایت اخلاق شهروندی)
		جمعی (احساس تعلق شهروندی)
	جامعه‌پذیری شهروندی	نظم‌پذیری (رفتار عبور و مروری)
		دانش‌پذیری (فرهنگ‌پذیری شهری)
قانون‌پذیری (رفتار ترافیکی)		

در این پژوهش جهت سنجش وضعیت اعتبار مفاهیم و متغیرها از دو روش اعتبار سازه و صوری استفاده شده و نیز نتایج آزمون آلفای کرونباخ درباره مقیاس شهروندی فعال برابر با ۰/۷۹ (۹۳ گویه) می‌باشد.

روش شناسی تحقیق

پژوهش حاضر به روش پیمایش^۱ انجام شده و جامعه آماری آن را «کلیه افراد ۱۵ سال به بالای مناطق مختلف شهر تهران در سال ۱۳۹۷» تشکیل می‌دهد. شیوه نمونه‌گیری از نوع

1. survey

«نمونه‌گیری چندمرحله‌ای»^۱ بوده و حجم نمونه طبق فرمول کوکران برابر با ۲۴۰۰ نفر می‌باشد (کارفرما: شهرداری تهران) و برای جمع‌آوری اطلاعات از تکنیک «پرسشنامه» استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

سیمای پاسخگویان: در این پژوهش از افراد ۱۵ سال به بالای شهر تهران ۲۴۰۰ نفر به‌عنوان نمونه مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. در این نمونه نسبت زنان و مردان تقریباً برابراند، به‌نحوی که ۴۹/۵ درصد نمونه را زنان و در مقابل ۵۰/۵ درصد را مردان تشکیل می‌دهند. از بین افراد نمونه ۶۹ درصد متأهل و در مقابل ۲۹ درصد مجرد؛ میانگین سن پاسخگویان برابر با ۳۹/۷ سال و چنانچه مقاطع تحصیلی افراد را به سه دسته زیر دیپلم، دیپلم و بالاتر از دیپلم تقسیم نماییم؛ نسبت افراد مورد مطالعه به ترتیب برابر با ۳۱، ۳۰ و ۳۹ درصد خواهد بود که در مجموع بیانگر آن است که نسبت افراد دارای تحصیلات عالی از بقیه مقاطع تحصیلی بیشتر می‌باشد.

وضعیت شهروندی فعال: در این مطالعه، برای سنجش شاخص شهروندی فعال از مؤلفه‌های میزان مشارکت شهروندی، میزان مسئولیت‌پذیری شهروندی، میزان جامعه‌پذیری شهروندی و میزان هویت شهروندی استفاده شده است.

در بحث از وضعیت شهروندی فعال یا منفعل مردم شهر تهران، یافته‌ها نشان داد که به ترتیب ۳۱ و ۱۵ درصد مردم تهران در حد زیاد و خیلی زیاد به‌عنوان شهروندی فعال محسوب می‌شوند و در مقابل ۷ درصد در حد خیلی کم و ۱۹ درصد در حد کم می‌باشند که می‌توان از آنها با عنوان شهروندی منفعل یاد نمود. به تعبیر دقیق‌تر حدود نیمی از مردم شهروند فعال (۴۶ درصد) و در مقابل یک‌چهارم (۲۶ درصد) شهروند منفعل هستند.

جدول ۳- توزیع پاسخگویان بر حسب شاخص شهروندی فعال

شاخص	تعداد	درصد
منفعل	۱۷۰	۷
نسبتاً منفعل	۴۵۲	۱۹
بینابین	۶۸۰	۲۸
نسبتاً فعال	۷۳۷	۳۱
فعال	۳۶۱	۱۵
جمع	۲۴۰۰	۱۰۰

با توجه به نمره وضعیت شهروندی فعال در بین مردم شهر تهران، می‌توان به توصیف نتایج بر حسب ویژگی‌های فردی افراد پرداخت:

- رابطه آماری جنس با شهروندی فعال: بررسی حاصل نشان می‌دهد که میانگین وضعیت شهروندی فعال در بین زنان برابر با $3/40$ و در بین مردان برابر با $3/31$ می‌باشد. این تفاوت در رعایت رفتار شهروندی از طریق آزمون آماری مناسب معنادار شده است ($S = 0/000$). بدین معنا که زنان در شهر تهران در مقایسه با مردان به لحاظ شهروندی فعال تر محسوب می‌شوند.

- رابطه آماری وضع تأهل با شهروندی فعال: بررسی حاصل نشان می‌دهد که میانگین وضعیت شهروندی فعال در بین متأهلان برابر با $3/4$ و در بین مجردان برابر با $3/26$ می‌باشد. این تفاوت در رفتار شهروندی از طریق آزمون آماری معنادار شده است ($S = 0/000$). بدین معنا که افراد متأهل در مقایسه با مجردان بیشتر به رعایت رفتارهای شهروندی می‌پردازند.

- رابطه گروه سنی با شهروندی فعال: بررسی حاصل نشان می‌دهد که میانگین رعایت شهروندی فعال در بین افراد ۱۵ تا ۳۰ سال برابر با $3/26$ ، ۳۰ تا ۴۵ سال برابر با $3/39$ ، و در بین ۴۵ ساله‌ها و بیشتر برابر با $3/40$ می‌باشد. این تفاوت در رعایت رفتار شهروندی از طریق آزمون تحلیل واریانس یکطرفه معنادار شده است ($S = 0/000$). استفاده از آزمون پس از معناداری شفه نشان می‌دهد که افراد ۱۵ تا ۳۰ ساله، به طور معناداری کمتر از ۳۰ تا ۴۵ ساله‌ها و نیز ۴۵ ساله‌ها و بیشتر، به رعایت رفتارهای شهروندی می‌پردازند.

- رابطه مقاطع تحصیلی با شهروندی فعال: بررسی‌ها نشان می‌دهد که میانگین شهروندی فعال در بین افراد زیر دیپلم برابر با $3/32$ ، دیپلمه‌ها برابر با $3/33$ و دارندگان سواد

بالاتر از دیپلم برابر با ۳/۴۱ می‌باشد. استفاده از تحلیل واریانس یکطرفه رابطه معناداری را نشان می‌دهد ($S=0/000$). بنابراین می‌توان نتیجه گرفته افراد دارای تحصیلات عالی در مقایسه با سایر مقاطع دیپلم و زیردیپلم بیشتر به رعایت رفتارهای شهروندی می‌پردازند.

– رابطه کفایت درآمدی با شهروندی فعال: بررسی حاصل نشان می‌دهد که افراد مورد مطالعه بر حسب وضعیت کم، متوسط و زیاد درآمدی به ترتیب ۳/۲۵ و ۳/۴۲ به رعایت رفتارهای شهروندی فعال می‌پردازند. این یافته از طریق آزمون تحلیل واریانس یکطرفه تأیید شده است ($S=0/000$) و بیانگر آن است که افراد دارای وضعیت درآمدی بالا و متوسط شهروند فعال‌تر هستند.

جدول ۴- وضعیت شهروندی فعال بر حسب ویژگی‌های فردی

آزمون	میانگین	تعداد	ویژگی‌های فردی/ رفتار	
$t=4/05$ $S=0/000$	۳/۳۱	۱۲۱۳	مرد	
	۳/۴۰	۱۱۸۷	زن	
$t=7/6$ $S=0/000$	۳/۴۰	۱۶۳۴	متاهل	
	۳/۲۶	۶۷۶	مجرد	
$F=33$ $S=0/000$	۳/۲۶	۷۰۳	۱۵ تا ۳۰ سال	
	۳/۳۹	۹۰۸	۳۰ تا ۴۵ سال	
	۳/۴۰	۷۵۸	۴۵ سال و بیشتر	
$F=16$ $S=0/000$	۳/۳۲	۷۳۶	زیردیپلم	
	۳/۳۳	۷۰۷	دیپلم	
	۳/۴۱	۹۴۴	بالاتر از دیپلم	
$F=56$ $S=0/000$	۳/۲۵	۸۰۲	کم	
	۳/۴۲	۱۰۳۳	متوسط	
	۳/۴۲	۳۳۲	زیاد	

– رابطه منطقه زندگی با شهروندی فعال

با توجه به یافته‌های حاصل از طریق آزمون «تحلیل خوشه» می‌توان وضعیت میزان رعایت شهروندی فعال را بر حسب هر یک از مناطق شهری به دست آورد. چنانچه ملاحظه می‌گردد در خوشه چهارم مناطق ۶-۹-۱۴- و ۲۲ با بیشترین رعایت رفتار شهروندی و در

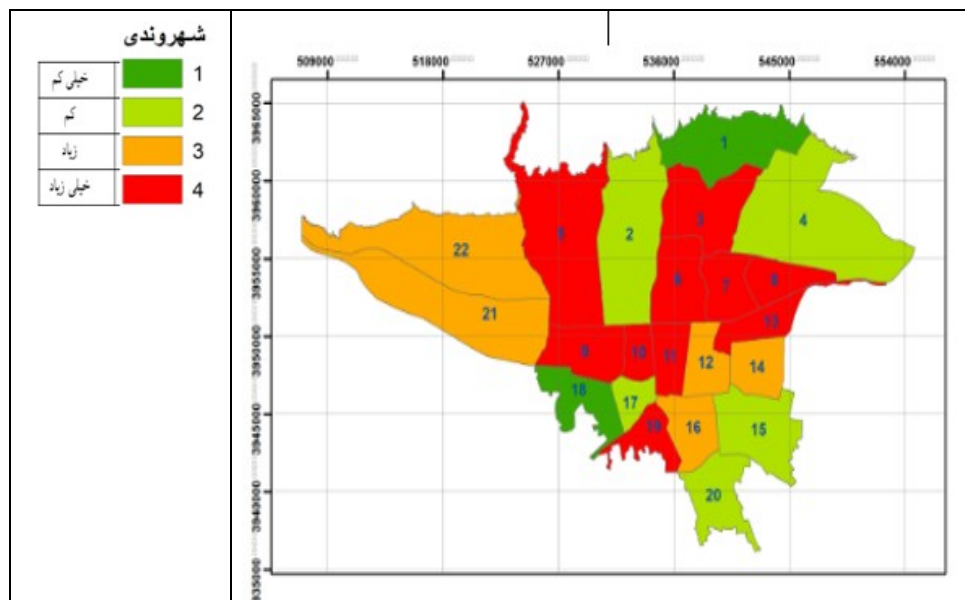
رفتارهای شهروندی مردم شهر تهران: فعال یا فرستایش ... ۱۵

خوشه اول مناطق ۲ و ۱۶ کمتر به رفتارهای بهداشتی شهروندی می‌پردازند.

جدول ۵- تحلیل خوشه‌ای شهروندی فعال در سطح شهر تهران

خوشه‌بندی	مناطق ۲۲ گانه شهری	سطح نیاز	تعداد
خوشه اول	۱-۱۸	خیلی کم	۲
خوشه دوم	۲۰-۱۷-۲-۴-۱۵	کم	۵
خوشه سوم	۱۲-۲۱-۱۴-۱۶-۲۲	زیاد	۵
خوشه چهارم	۱۳-۶-۳-۹-۱۰-۱۹-۸-۷-۱۱-۵	خیلی زیاد	۱۰
	جمع		۲۲

نتایج حاصل پیرامون رعایت شهروندی فعال بر حسب مناطق ۲۲ گانه شهری نشان می‌دهد که مردم ساکن در مناطق ۱-۱۸-۱۵ کمتر از مناطق ۱۳-۶-۳ و ۳ شهروند فعال محسوب می‌شوند. یافته از طریق آزمون تحلیل واریانس یکطرفه در سطح معناداری مطلوبی تأیید شده است ($S=0/000$).

شکل ۱- اطلس شهروندی فعال در سطح شهر تهران

وضعیت مشارکت شهروندی: مشارکت به معنای همکاری و کنش جمعی داوطلبانه اعضای یک گروه و جامعه در جهت تحقق اهداف جمعی است که اصولاً باید هزینه آن برای مشارکت کنندگان کمتر از فوایدش باشد.

مشارکت اجتماعی شهروندی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های شهروندی فعال، شامل رفتارهای بهداشتی، نهادی، انجمنی و خیرخواهانه می‌باشد. طبق نتایج حاصل حدود ۴۶ درصد در حد زیاد، ۴۲ درصد در حد متوسط و ۱۲ درصد در حد کم به رعایت رفتارهای بهداشتی می‌پردازند. چنانچه یافته‌های حاصل نشان می‌دهد بیش از نیمی از افراد جامعه (۵۵ درصد) رفتار نهادی‌شان در حد متوسط است. در مقابل حدود یک سوم (۲۷ درصد) در حد زیاد و یک پنجم (۱۸ درصد) در حد کم می‌باشد. یافته‌های حاصل نشان می‌دهد ۴۱ درصد افراد جامعه رفتار انجمنی آنها در حد کم است و در مقابل حدود یک پنجم (۲۰ درصد) در حد زیاد می‌باشد. چنانچه یافته‌های حاصل نشان می‌دهد حدود ۴۵ درصد رفتار خیرخواهانه آنها در حد کمی، ۳۴ درصد در حد میانه و در مقابل ۲۱ درصد در حد زیاد گزارش شده است. یافته‌های توصیفی هر یک از گویه‌های مربوط به رفتارهای یادشده، در جدول ۶ آمده است.

جدول ۶- توزیع پاسخگویان بر حسب معرف‌های مشارکت شهروندی (تعداد نمونه: ۲۴۰۰)

جمع	همیشه	بیشتر اوقات	بعضی اوقات	اصلاً بندرت	رفتار	
					اصلاً	بندرت
۱۰۰	۲۹	۲۲	۱۹	۸	۲۲	به موقع و در جای مناسب گذاشتن زباله‌ها در بیرون از منزل
۱۰۰	۵۶	۲۹	۱۰	۲	۳	جدا کردن زباله‌های خشک از تر از طریق کیسه‌های مختلف
۱۰۰	۶۳	۲۷	۸	۱	۱	نریختن زباله در سطح معابر عمومی، جداول و جوی آب
۱۰۰	۴	۱۳	۱۵	۱۳	۵۵	داشتن تماس با شماره ۱۳۷ یا ملاقات مسئولان برای حل مشکلات
۱۰۰	۴۱	۳۷	۱۳	۴	۵	پرداخت به موقع قبوض، مالیات و عوارض شهرداری
۱۰۰	۲۰	۲۲	۱۸	۱۴	۲۶	تمایل به رأی دادن در انتخابات شورای اسلامی شهر تهران

رفتارهای شهروندی مردم شهر تهران: فعال یا فرستایش ... ۱۷

۱۰۰	۱۵	۲۳	۲۰	۱۵	۲۷	شرکت در جلسات مذهبی خانگی، مساجد یا هیاتها	رفتار انجمنی
۱۰۰	۷	۱۸	۲۲	۱۵	۳۸	عضویت در مراکز ورزشی، فرهنگی، تفریحی و صندوقهای خانگی	
۱۰۰	۳	۱۰	۱۴	۱۴	۵۹	همکاری و شرکت در انجمن‌های علمی، صنفی، اولیا و مربیان	
۱۰۰	۴	۱۲	۲۴	۲۲	۳۸	شرکت در جشن نیکوکاری و عاطفه‌ها برای کمک به دیگران	رفتار خیرخواهانه
۱۰۰	۴	۱۲	۲۷	۱۸	۴۰	شرکت در طرح‌های بهزیستی برای کمک به ایتم و بی سرپرستان	
۱۰۰	۶	۱۹	۳۶	۱۸	۲۲	انجام کمک‌های خیریه خواهانه به افراد مختلف جامعه	

چنانچه یافته‌های حاصل نشان می‌دهد طبق ارقام مندرج در جدول ۷ به ترتیب ۲۴ و ۸ درصد مردم شهر تهران در حد زیاد و خیلی زیاد و در مقابل ۲۵ و ۱۰ درصد در حد کم و خیلی کم در امور مختلف شهر، مشارکت دارند، در این میان یک سوم در سطح متوسط قرار دارند.

جدول ۷- توزیع پاسخگویان بر حسب شاخص مشارکت شهروندی

مشارکت	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	جمع
تعداد	۲۴۱	۶۰۵	۷۹۶	۵۷۲	۱۸۶	۲۴۰۰
درصد	۱۰	۲۵	۳۳	۲۴	۸	۱۰۰

مسئولیت‌پذیری شهروندی: برای شاخص مسئولیت‌پذیری به سنجش رفتارهای همسایگی، صرفه‌جویانه و زیست محیطی و مسئولانه جمعی پرداخته شده است. چنانچه یافته‌های حاصل نشان می‌دهد حدود ۶۰ درصد رفتار همسایگی در حد مطلوبی دارند، ۲۶ درصد در سطح متوسط، در مقابل ۱۳ درصد حقوق همسایگان خود را کمتر رعایت می‌کنند. همچنین حدود نیمی از پاسخگویان در حد کم (۵۱ درصد)، ۳۳ درصد در حد متوسط و ۱۶ درصد در حد زیاد به صرفه‌جویی در قبال مصرف آب، برق و نان می‌پردازند. نیمی از پاسخگویان در حد متوسط (۵۰ درصد) مقید به رفتار زیست محیطی هستند. یک سوم افراد در حد کم (۳۲ درصد) و حدود یک پنجم در حد زیاد (۱۸ درصد) می‌باشند.

بیش از نیمی از پاسخگویان (۵۷ درصد) در حد زیاد در قبال منافع عمومی مسئولیت‌پذیر هستند. در این میان حدود یک سوم (۳۰ درصد) تا حدودی و نیز ۱۳ درصد در حد کم بدین نکته اذعان داشته‌اند. یافته‌های توصیفی هر یک از گویه‌های مربوط به رفتارهای یادشده، در جدول ۸ آمده است.

جدول ۸- توزیع پاسخگویان بر حسب معرف‌های مسئولیت‌پذیری شهروندی (تعداد نمونه: ۲۴۰۰)

جمع	همیشه	بیش تر اوقات	بعضی اوقات	بندرت	اصلاً	رفتار	
۱۰۰	۴۷	۳۵	۱۴	۳	۱	اهمیت دادن به مسائل و مشکلات مربوط به آپارتمان محل سکونت	رفتار همسایگی
۱۰۰	۵۳	۳۴	۱۰/۵	۲	۰/۵	مزاحم همسایگان نشدن در موقع استراحت، جشن‌ها و مهمانی‌ها	
۱۰۰	۵۷	۳۲	۱۰	۰/۵	۰/۵	رعایت حقوق همسایگی و آپارتمان نشینی	
۱۰۰	۵۸	۳۰	۹	۲	۱	خاموش کردن چراغ‌های اضافی حیاط، پارکینگ یا اتاق‌ها	رفتار صرفه جویانه
۱۰۰	۶۰/۵	۲۷	۱۰	۲	۰/۵	هدر ندادن آب و بستن سریع شیر آب در موقع استفاده	
۱۰۰	۴۸	۳۷	۱۲	۲	۱	جلوگیری از اسراف نان و مواد غذایی مصرفی	
۱۰۰	۱۷	۲۹	۲۵	۱۰	۱۹	کاشت و نگهداری درخت و گیاه در منزل، حیاط یا باغ	رفتار زیست محیطی
۱۰۰	۱۶	۳۷	۲۶	۱۰/۵	۱۰/۵	استفاده بیشتر از وسایل حمل و نقل عمومی برای کاهش آلودگی هوا	
۱۰۰	۳۶	۳۶	۱۹	۴	۵	محافظت از فضاهای سبز، درختان پارک‌ها و جنگل‌ها	
۱۰۰	۲۲	۳۸	۲۴	۷	۹	احساس مسئولیت به دلیل مصرف بیش از اندازه آب توسط دیگران	رفتار مسئولانه جمعی
۱۰۰	۲۳/۵	۳۵	۲۳/۵	۸	۱۰	احساس مسئولیت به دلیل ریختن زباله در سطح خیابان توسط دیگران	
۱۰۰	۲۴	۳۵	۲۲	۸	۱۱	احساس مسئولیت به دلیل تخریب اموال عمومی توسط دیگران	

رفتارهای شهروندی مردم شهر تهران: فعال یا فرستایش ... ۱۹

چنانچه یافته‌های حاصل نشان می‌دهد طبق ارقام مندرج در جدول ۹ به ترتیب ۳۲ و ۲۵ درصد مردم شهر تهران در حد زیاد و خیلی زیاد و در مقابل ۱۳ و ۵ درصد در حد کم و خیلی کم احساس مسئولیت‌پذیری دارند.

جدول ۹- توزیع پاسخگویان بر حسب شاخص احساس مسئولیت‌پذیری

مستولیت‌پذیری	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	جمع
تعداد	۱۳۱	۳۰۴	۵۸۸	۷۷۷	۶۰۰	۲۴۰۰
درصد	۵	۱۳	۲۴	۳۲	۲۵	۱۰۰

جامعه‌پذیری شهروندی: برای شاخص جامعه‌پذیری به سنجش رفتارهای، رفتار عبور و مرور شهری، رفتار ترافیکی و رفتار دانش‌پذیری شهری پرداخته شده است. چنانچه یافته‌های حاصل نشان می‌دهد نیمی از پاسخگویان به رعایت رفتارهای مختلف در حوزه عبور و مرور شهری اذعان داشته‌اند. در مقابل ۸ درصد در حد کم و ۴۲ درصد در حد متوسط بدین امر مبادرت می‌ورزند. بیش از نیمی از پاسخگویان به ارتقاء دانش و فرهنگ شهروندی در جامعه اذعان داشته‌اند. در مقابل ۲۱ درصد در حد کم و ۲۶ درصد در حد زیاد بدین امر توجه دارند. دیگر نتایج نشان می‌دهد که ۷۵ درصد پاسخگویان به رعایت قوانین در جامعه اذعان داشته، ۹ درصد در حد متوسط و در مقابل حدود ۱۶ درصد مردم رفتار ترافیک را در سطح کم رعایت می‌کنند. یافته‌های توصیفی هر یک از گویه‌های مربوط به رفتارهای یادشده، در جدول ۱۰ آمده است.

جدول ۱۰- توزیع پاسخگویان بر حسب معرف‌های رفتار عبور و مرور شهری

شهرودی	اصلاً	بندرت	بعضی اوقات	بیشتر اوقات	همیشه	جمع
رفتار عبور و مرور شهری	۱	۱	۱۰	۲۹	۵۹	۱۰۰
	۱	۳	۱۲	۳۸	۴۶	۱۰۰
	۵	۸	۲۳	۳۶	۲۸	۱۰۰

۲۰ فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، سال چهارم، شماره ۱۱، زمستان ۱۳۹۸

۱۰۰	۱۱	۸	۶	۱۳	۶۳	رد کردن چراغ قرمز در موقع رانندگی	رفتار ترافیکی
۱۰۰	۹	۱۰	۹	۲۰	۵۲	داشتن سرعت غیرمجاز در موقع رانندگی	
۱۰۰	۹	۱۱	۱۲	۱۸	۵۰	پارک ماشین به صورت دوبله در سطح شهر	
۱۰۰	۱۸	۳۳	۲۴	۱۲	۱۲	اهمیت دادن به اخبار و رویدادهای مربوط به شهر	رفتار دانش
۱۰۰	۷	۲۵	۳۳	۱۹	۱۶	یادگیری مهارت‌ها و فرهنگ شهرنشینی	
۱۰۰	۳	۱۵	۳۳	۲۲	۲۷	تمایل به شرکت در دوره‌های آموزش شهروندی	پذیری شهری

چنانچه یافته‌های حاصل نشان می‌دهد طبق ارقام مندرج در جدول ۱۱ به ترتیب ۱۳ و ۳۵ درصد مردم شهر تهران در حد زیاد و خیلی زیاد و در مقابل ۱۴ و ۵ درصد در حد کم و خیلی کم به لحاظ شهروندی، جامعه پذیر هستند.

جدول ۱۱- توزیع پاسخگویان بر حسب شاخص جامعه‌پذیری شهروندی

جامعه‌پذیری	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	جمع
تعداد	۱۲۹	۳۳۹	۷۸۱	۸۳۵	۳۱۶	۲۴۰۰
درصد	۵	۱۴	۳۳	۳۵	۱۳	۱۰۰

هویت شهروندی: برای سنجش وضعیت میزان هویت شهروندی دو رفتار رعایت اخلاق شهروندی و احساس تعلق شهروندی در نظر گرفته شده است. با عنایت به نتایج حاصل ۶۲ درصد مردم در سطح زیاد به رعایت اخلاق شهروندی می‌پردازند و در مقابل ۱۷ درصد بدین امر مبادرت نمی‌ورزند. همچنین بیش از یک سوم افراد نمونه در حد زیاد احساس تعلق شهروندی دارند. در مقابل ۱۴ درصد احساس تعلق شهروندی آنها در سطح کمی می‌باشد.

جدول ۱۲- توزیع پاسخگویان بر حسب میزان رعایت اخلاق شهروندی

شهروندی	اصلاً	بندرت	بعضی اوقات	بیشتر اوقات	همیشه	جمع	
خلاق شهروندی	داشتن درگیری لفظی همراه با عصبانیت با دیگران	۵۷	۱۸	۹	۱۰	۶	۱۰۰
	بلند صحبت کردن با تلفن همراه در فضاهای عمومی	۶۱	۱۷	۹	۸	۵	۱۰۰
	رعایت حق تقدم در موقع ایستادن در صف	۲	۲	۱۵	۴۲	۳۹	۱۰۰
احساس تعلق شهروندی	از زندگی در شهر تهران چقدر احساس رضایت می‌کنید؟	۱۳	۱۱	۳۲	۳۶	۸	۱۰۰
	تا چه حد نسبت به محله زندگی‌تان، احساس تعلق می‌کنید؟	۱۰	۱۱	۳۲	۳۴	۱۳	۱۰۰
	تا چه حد حاضرید برای حل مسائل و مشکلات شهر وقت بگذارید؟	۱۱	۱۹	۳۸	۲۴	۸	۱۰۰

چنانچه ابعاد و معرف‌های مختلف شاخص هویت شهروندی ساخته شود، یافته‌های حاصل نشان می‌دهد که به ترتیب ۲۳ و ۱۸ درصد مردم تهران در حد زیاد و خیلی زیاد و در مقابل ۱۵ و ۶ درصد در حد کم و خیلی کم احساس هویت شهروندی دارند.

جدول ۱۳- توزیع پاسخگویان بر حسب شاخص هویت شهروندی

جامعه‌پذیری	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	جمع
تعداد	۱۴۳	۳۶۱	۶۸۸	۷۷۵	۴۳۳	۲۴۰۰
درصد	۶	۱۵	۲۹	۲۳	۱۸	۱۰۰

بحث و نتیجه‌گیری

هدف اساسی این مطالعه شناخت ابعاد و مؤلفه‌های شهروندی فعال در حوزه امور شهر و توصیف انواع رفتارهای آن در بین مردم شهر تهران می‌باشد. البته «متمایز کردن مؤلفه‌های شهروندی فعال و منفعل به ما در درک بهتر هر کدام کمک می‌کند. این کار را متیوتا (۲۰۰۷) بر اساس نظرات نلسون و کر (Nelson & Kerr, 2006) انجام داده است. به نظر

متیوتا، مؤلفه‌های منفعل شهروندی بیشتر با مفهوم "بودن" ارتباط دارند اما درک فعال از شهروندی بر مفهوم "شدن" تأکید دارد. بودن، شهروندی را به معنای برخورداری از یک پایگاه یا موقعیت می‌داند اما شدن، شهروندی را عمل و کنش اجتماعی جستجو می‌کند» (Matiuta, 2007).

نتیجه بازاندیشی مفهوم شهروندی هر قدر باشد، به اندازه ابداعات مفهومی ناشی از انقلاب‌های اجتماعی - اقتصادی و سیاسی قرن نوزدهم که با خود عصر دولت - ملت‌ها را به همراه داشت، دراماتیک است» (اسولیوان؛ ۱۳۸۸). در واقع شهروندی مستلزم مشارکت فعال و جذب‌شده فرد در جامعه‌ای است که هویت او را می‌سازد. یافته‌های حاصل پیرامون مؤلفه‌های مختلف شهروندی فعال بیانگر آن است که حدود نیمی از مردم شهروند فعال (۴۶ درصد) و در مقابل یک‌چهارم (۲۶ درصد) شهروند منفعل هستند. همچنین میانگین شاخص شهروندی فعال بر حسب طیف ۱ تا ۵ برابر با ۳/۳۶ می‌باشد. این میانگین برای بُعد میزان مشارکت اجتماعی در امور مختلف شهر برابر با ۲/۹، برای مسئولیت‌پذیری اجتماعی برابر با ۳/۲۵، برای میزان جامعه‌پذیری شهروندی برابر با ۳/۶۱ و در نهایت برای میزان احساس هویت شهروندی برابر با ۳/۶۴ گزارش شده است.

در واقع مشاهده می‌شود که میزان مشارکت شهروندی مردم تهران منفعل‌تر و در مقابل احساس هویت شهروندی در بین آنها بیشتر است. در پژوهش شیبانی میانگین مشارکت شهروندی برابر با ۳/۱ می‌باشد و نیز به ترتیب ۲۳ (۲۷ درصد در مطالعه حاضر) درصد مردم شهر تهران در حد زیاد و در مقابل ۲۳ درصد (۳۵ درصد در مطالعه حاضر) در حد کم در امور مختلف شهر، مشارکت دارند. همچنین بررسی‌ها بیانگر آن است که یک‌سوم (۳۲ درصد) مردم شهر تهران میزان جامعه‌پذیری شهروندی آنها در حد کم و در مقابل حدود یک‌سوم (۲۶ درصد) در سطح زیاد است. از سویی بر حسب طیف نمره ۱ تا ۵ میزان جامعه‌پذیری افراد برابر با ۳/۷ می‌باشد (شیبانی، ۱۳۹۳). بررسی‌ها بیانگر آن است که یک‌سوم (۲۷ درصد) مردم شهر تهران میزان احساس مسئولیت‌پذیری‌شان در حد کم و نیز متوسط و در مقابل ۴۲ درصد در حد زیاد است.

از سویی بر حسب طیف نمره ۱ تا ۵ میزان احساس مسئولیت‌پذیری برابر با ۳/۸ می‌باشد (شیبانی، ۱۳۹۳). در مطالعه موسوی در شهر یزد میانگین میزان مشارکت رسمی برابر با ۳/۲۷ (۱۲ درصد پایین، ۵۲ درصد متوسط و ۳۶ درصد بالا) و نیز میانگین مشارکت غیررسمی برابر با ۳/۵۶ (۱۲ درصد پایین، ۴۶ درصد متوسط و ۴۲ درصد بالا) گزارش شده است و در مجموع محاسبه میانگین دو نوع مشارکت رسمی و غیررسمی برابر با ۳/۴۱ بوده،

به نحوی که ۷ درصد پایین، ۵۸ درصد متوسط و ۳۵ درصد بالاست (موسوی، ۱۳۹۳). امین آقایی نیز در بحث از وضع شهروندی فعال مردم شهر تهران با توجه به سه بُعد میزان درگیری‌های مدنی، اجتماعی و سیاسی بیان می‌کند که وضعیت ۳۰ درصد از پاسخگویان در حد کم و در مقابل ۴۲ درصد در حد زیاد است. البته میزان درگیری‌های مدنی، اجتماعی و سیاسی ۲۷ درصد از پاسخگویان نیز در حد متوسط ارزیابی شده است (امین آقایی، ۱۳۹۷). همچنین وضعیت مشارکت مردم شهر تهران نشان می‌دهد که ۳۷ درصد در حد کم، ۳۴ درصد در سطح متوسط و ۲۹ درصد در سطح زیاد می‌باشد.

بدین امر بر می‌گردد که از میان ۱۳ رفتار مورد بررسی، بیش از نیمی از مردم شهر تهران بیان کرده‌اند که به رعایت رفتارهای ترافیکی (۷۵ درصد در حد زیاد)، رعایت اخلاق شهروندی (۶۲ درصد در حد زیاد)، رفتار مسئولانه جمعی (۵۷ درصد در حد زیاد)، رفتار همسایگی (۶۰ درصد در حد زیاد) در سطح مطلوبی می‌پردازند. جالب است در میان انواع رفتار بهداشتی، نهادی، انجمنی و خیرخواهانه مرتبط با مؤلفه مشارکت اجتماعی شهروندی، وضعیت در سطح مطلوبی قرار ندارد. بدین خاطر در مقایسه چهار مؤلفه شهروندی فعال، میزان مشارکت شهروندی برابر با ۲/۹۳ بوده که از همه ابعاد پایین‌تر می‌باشد. بر این اساس با توجه به مقایسه مؤلفه‌ها و رفتارهای مختلف شهروندی، می‌توان از مشارکت پایین سخن به میان آورد که بیش از همه در رفتارهایی مانند رفتار انجمنی و خیرخواهانه (به ترتیب ۴۱ و ۴۵ درصد در حد کم) می‌توان مشاهده نمود.

در مؤلفه مسئولیت اجتماعی که با چهار رفتار موردسنجش قرار گرفته، رفتارهای صرفه‌جویانه و نیز زیست‌محیطی وضعیت مطلوبی را نشان نمی‌دهند و به ترتیب ۱۶ و ۱۸ درصد در حد مطلوبی به رعایت آن‌ها می‌پردازند. جالب است از بین ۱۳ رفتار شهروندی مورد مطالعه، رفتار صرفه‌جویانه در قالب گویه‌هایی از قبیل: خاموش کردن چراغ‌های اضافی حیاط، پارکینگ یا اتاق‌ها، هدر ندادن آب و بستن سریع شیر آب در موقع استفاده و جلوگیری از اسراف نان و مواد غذایی مصرفی، پایین‌ترین سطح رعایت را به خود اختصاص داده است. به نحوی که ۵۱ درصد از مردم شهر تهران اذعان نموده‌اند که در سطح کمی صرفه‌جو هستند. درباره مؤلفه جامعه‌پذیری شهروندی رفتارهای رعایت عبور و مرور شهری و نیز دانش‌پذیری شهروندی در سطح بسیار کمی رعایت می‌شود. دیگر یافته‌ها در خصوص هویت شهروندی میزان احساس تعلق به شهر را نیز پایین نشان می‌دهد. در مجموع از ۱۳ رفتار شهروندی مورد مطالعه فقط چهار رفتار همسایگی، مسئولانه جمعی، ترافیکی و اخلاق شهری مطلوب بوده و ۹ رفتار دیگر کمتر از ۵۰ درصد به انجام آن‌ها می‌پردازند.

«شاید بتوان گفت امروزه تمام کشورها این نگرانی را دارند که چگونه نسل جدید خود را برای زندگی به‌عنوان یک شهروند مفید آماده کنند و روش‌های مشارکت فعال در زندگی اجتماعی را به آنان بیاموزند» (پورتا، ۱۹۹۱ به نقل از تاجیک اسماعیلی، ۱۳۹۲: ۱۰۵). بر این اساس، در این پژوهش، ابتدا وضعیت شهروندی فعال در شهر تهران تشریح گردید و در ادامه این وضعیت بر حسب ویژگی‌های مختلف توصیف می‌گردد. نتایج حاصل درباره وضعیت انجام انواع رفتارهای شهروندی بر حسب جنس بیانگر آن است که زنان در مقایسه با مردان، بیشتر به رعایت رفتارهای بهداشتی، خیرخواهانه، همسایگی، زیست‌محیطی، مسئولانه اجتماعی، عبور و مرور شهری، یادگیری مهارت‌های شهروندی، احساس هویت شهروندی و اخلاق شهروندی می‌پردازند؛ در مقابل زنان و مردان در شهر تهران رفتارهای نهادی، انجمنی، صرفه‌جویانه و ترافیکی یکسانی دارند.

نتایج حاصل درباره میانگین انجام انواع رفتارهای شهروندی بر حسب وضع تأهل بیانگر آن است که افراد متأهل در مقایسه با مجردان بیشتر به رعایت رفتار بهداشتی، خیرخواهانه، همسایگی، صرفه‌جویانه، زیست‌محیطی، مسئولانه اجتماعی، عبور و مرور شهری و یادگیری مهارت‌های شهروندی می‌پردازند و در مقابل انجام رفتارهای انجمنی، ترافیکی، احساس هویت شهروندی و اخلاق شهروندی بر حسب وضع تأهل برابر می‌باشد. دیگر بررسی حاصل نشان می‌دهد که افراد متأهل در مقایسه با مجردان بیشتر به رعایت رفتارهای بهداشتی، نهادی، خیرخواهانه، همسایگی، مسئولانه اجتماعی، جامعه‌پذیری شهروندی و نیز یادگیری مهارت‌های شهروندی می‌پردازند و در مقابل افراد متأهل کمتر از افراد مجرد رفتار صرفه‌جویانه دارند. همچنین می‌توان نتیجه گرفت که افراد متأهل و مجرد وضعیت رفتارهای انجمنی، زیست‌محیطی و ترافیکی یکسانی دارند و نیز میزان احساس هویت و اخلاق شهروندی در بین آنها معنادار نیست. یافته‌های حاصل نشان داد که افراد ۱۵ تا ۳۰ ساله، به طور معناداری کمتر از ۳۰ تا ۴۵ ساله‌ها و نیز ۴۵ ساله‌ها و بیشتر، به رعایت رفتارهای بهداشتی، نهادی، خیرخواهانه و مسئولانه اجتماعی می‌پردازند.

همچنین کمتر مقید به رفتار همسایگی هستند. در مقابل جوان‌تر در مقایسه با بزرگسالان و کهنسالان بیشتر مقید به رفتارهای صرفه‌جویانه، انجمنی، جامعه‌پذیری شهروندی و نیز فراگیری فرهنگ شهرنشینی هستند. یافته جالب این که جوانان، بزرگسالان و کهنسالان مورد بررسی رفتارهای ترافیکی، زیست‌محیطی مشابهی دارند و همانند یکدیگر مقید هستند و نیز اخلاق و میزان احساس هویت شهروندی یکسانی را از خود نشان می‌دهند. بررسی صورت گرفته نشان می‌دهد که وضعیت سواد افراد ارتباطی با رعایت رفتارهای

بهداشتی، نهادی، انجمنی، خیرخواهانه، همسایگی، مسئولانه اجتماعی و عبور و مرور شهری ندارد؛ همچنین یافته‌های حاصل نشان می‌دهد که افراد زیردپلم، کمتر از افراد دپلم و دارندگان تحصیلات عالی مقید به انجام رفتارهای صرفه‌جویانه، رعایت رفتار ترافیکی و زیست‌محیطی، جامعه‌پذیری شهروندی، فراگیری فرهنگ شهرنشینی و احساس هویت شهروندی می‌باشند. البته افراد دارای تحصیلات دپلم نسبت به افراد بالاتر از دپلم بیشتر مقید به رعایت اخلاق شهروندی‌اند.

همچنین طبق نتایج حاصل می‌توان بیان نمود که افراد بر حسب وضعیت درآمدی متفاوت، رفتارهای بهداشتی؛ رفتار زیست‌محیطی، رفتار عبور و مرور شهری و مسئولانه اجتماعی یکسانی دارند. در مقابل افرادی که کفایت درآمدی بالایی داشتند در مقایسه با کسانی که در حد متوسط هستند کمتر به انجام رفتار نهادی می‌پردازند. همچنین افرادی که کفایت درآمدی پایینی دارند در مقایسه با کسانی که در حد متوسط و زیاد قرار دارند، کمتر در امور خیر شرکت نموده، کمتر مقید به رعایت رفتار همسایگی بوده و نیز کمتر تمایل دارند نسبت به امور و مسائل مختلف شهری کسب دانش کنند. و نیز کمتر به رعایت اخلاق اجتماعی شهری و رفتار ترافیکی مقید هستند.

در مجموع از این یافته‌ها چه نتیجه‌ای را می‌توان گرفت و از چه منظری می‌توان آن را تحلیل نمود. به نظر می‌رسد جنبه پروبلماتیک^۱ موضوع شهروندی فعال در جامعه شهری تهران بازتاب و بیانگر زوایای آشکار و پنهان این واقعیت اجتماعی است، که بر اساس تحلیل لایه به لایه علت‌ها، در قالب گفتمان توسعه شهروندی در ایران می‌توان به تفسیر داده‌ها پرداخت؛ به گونه‌ای که با در نظر گرفتن هر یک از انواع رفتارهای شهروندی، می‌توان شاهد تغییر در هنجارهای شهروندی در مقایسه نتایج گذشته تاکنون بود. با توجه به نتایج حاصل و نیز کمک گرفتن از دیگر مطالعات شهروندی (شیانی، ۱۳۸۵، نجاتی حسینی، ۱۳۸۸، غیاثوند، ۱۳۹۰، موسوی، ۱۳۹۳)، می‌توان بیان نمود که در یک دهه اخیر شاهد روند فرسایش هنجارهای مشارکت شهروندی می‌باشیم. بنابراین فرسایش هنجارهای مشارکت شهروندی لنز نظری مناسبی برای فهم الگوها و رفتارهای سیاسی و اجتماعی مردم در سطح جامعه می‌باشد. در این میان آنچه می‌توان به‌عنوان تبیین این نوع فرسایش بیان نمود این است که بخش بسیاری از شهروندی فعال را برخورداری از حقوق شهروندی پیش بینی می‌کند (امین آقایی، ۱۳۹۷ و غیاثوند، ۱۳۹۰) و در سطح خرد فردگرایی فزاینده موجب کاهش درگیرهای مختلف مدنی، سیاسی و اجتماعی از شهروندی فعال می‌شود.

منابع

- اخوان زنجانی، داریوش. (۱۳۷۳)، *نکاتی دربارهٔ مسئولیت، اطلاعات سیاسی - اقتصادی*، خرداد و تیر، شماره ۸۱ و ۸۲.
- امین آقایی، مهرناز. (۱۳۹۷)، *شهروندی فعال و عوامل مؤثر بر آن* (نمونه موردی شهر تهران)، *رساله دکتری* رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه پیام.
- اسولیوان، نونل (۱۳۸۸). *نظریه سیاسی در گذار* (بررسی انتقادی) ویراستار نونل اسولیوان، ترجمه: حسن آب‌نیک، تهران: انتشارات کویر
- الکا، پیت؛ می، مارگارات و راولینگسون، کارن. (۱۳۹۱)، *کتاب مرجع سیاست گذاری اجتماعی* (جلد دوم)، ترجمه: علی اکبر تاج‌مزینانی، محسن قاسمی و مرتضی قلیچ، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- توسلی، غلام‌عباس و نجاتی حسینی، سید محمود. (۱۳۸۳)، «واقعیت اجتماعی شهروندی در ایران»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، شماره ۵: ۶۱-۸۰.
- تاجیک اسماعیلی، عزیز ا... (۱۳۹۳)، *مدیریت شهری، آموزش و فرهنگ شهروندی*، تهران، نشر تیسرا.
- شیانی، ملیحه. (۱۳۸۲)، *وضعیت شهروندی و موانع تحقق آن در ایران*، *رساله دکتری* رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- شیانی، ملیحه. (۱۳۸۴)، *شهروندی و مشارکت در نظام جامع رفاه و تأمین اجتماعی*، *فصلنامه حقوق و تأمین اجتماعی*، سال اول، شماره یک.
- غیاثوند، احمد. (۱۳۹۰)، *گرایش به شهروندی سیاسی و عوامل مؤثر بر آن*، *رساله دکتری*، رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- غفاری، غلامرضا و حبیب پور گتایی، کرم. (۱۳۹۳)، *سیاست اجتماعی: بنیان‌های مفهومی و نظری*، تهران: چاپ اول.
- فالکس، کیث. (۱۳۸۱)، *شهروندی*، ترجمه: محمد تقی دلفروز، تهران: انتشارات کویر.
- فیتزپتریک، تونی. (۱۳۸۱)، *نظریه رفاه؛ سیاست اجتماعی چیست؟*، ترجمه: هرمز همایون پور، تهران: انتشارات مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۶)، *جامعه‌شناسی*، ترجمه: حسن چاوشیان، تهران: نشر نی.
- میلر، دیوید. (۱۳۸۱)، «حقوق بشر و شهروندی مقید به مرز»، *مجله راهبرد*، نشریه مرکز تحقیقات استراتژیک، شماره ۲۳.
- موسوی، سید محسن. (۱۳۹۳)، *گرایش به شهروندی اجتماعی فعال و عوامل مؤثر بر آن؛ مطالعه‌ای در استان یزد*، *رساله دکتری*، رشته رفاه اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی.

رفتارهای شهروندی مردم شهر تهران: فعال یا فرستایش ... ۲۷

- محسنی تبریزی، علیرضا و صداقتی فرد، مجتبی. (۱۳۹۰)، پژوهشی درباره بی تفاوتی اجتماعی در ایران (مورد پژوهش: شهروندان تهرانی). **جامعه‌شناسی کاربردی**، دوره ۲۲، شماره ۳: ۱-۲۲.
- نجاتی حسینی، سید محمود. (۱۳۸۳)، واقعیت اجتماعی شهروندی در ایران، **رساله دکتری رشته جامعه‌شناسی**، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
- یزدان پناه، لیلا (۱۳۸۶) موانع مشارکت شهروندان تهرانی، **فصلنامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی**، سال هفتم، شماره ۲۶.
- یوسفی، علی و مژگان عظیمی هاشمی. (۱۳۸۷)، احساس شهروندی در مراکز استان‌های ایران، **مجله جامعه‌شناسی ایران**، دوره نهم، شماره ۳-۴: ۳-۲۳.
- جلائی پور، حمیدرضا. (۱۳۹۲)، **جامعه‌شناسی ایران**؛ جامعه کژمدرن، تهران: نشر علم.

- Janoski, Thomas Glennie, Elizabeth. (1995). "The Root of Citizenship: Explaining naturalization in advanced industrialized Nations", in: Marco Martinello. (Ed.), **Citizenship in the economic Community**. Aldershot, avebury, 11-39
- Kadioglu Ayse. (2006). **Citizenship and individuation in Turkey: the triumph of will over reason, in Cemoti**, n° 26 L'individu en Turquie et en Iran, [En ligne], mis en ligne le 20.
- Kartal, Filiz. (2001). "liberal and republican conceptualization of citizenship: a theoretical inquiry", **Turkish Public Administration Annual**, Vol.27-28. pp 101-130.
- Lawson, H. (2001) Active Citizenship in Schools and the Community. **Curriculum Journal**, 2163-178.
- Janoski, Thomas & Brian Gran. (2002). **Handbook of Citizenship Studies**, Landon, sage publications.
- Marshall, T. H. (1964). **Citizenship and Social Class, in T. H. Marshall, Class, Citizenship and Social Development**. Essays by T. H, Marshall; (Garden City, NY: Doubleday).
- Miller, D. (1999). 'Bounded Citizenship,' in K. Hutchings, ed. and R. Dannreuther (eds), **Cosmopolitan Citizenship**. New York: St. Martin's Press.
- Nelson, Julie and Kerr, David. (2006). Active citizenship in INCA countries: definitions, policies, **practices and outcomes**. Qualifications and Curriculum Authority And National Foundation for Educational Research. October.
- Sassen, S. (1996). **Losing Control: Sovereignty in an Age of Globalization**, New York, Columbia University Press.
- Turner, B. (1990). Outline of a theory of citizenship; **Sociology**, Vol. 24, no.2, pp. 189-217.

- Zepke, Nick,. (2013). Three perspectives on active citizenship in lifelong and life-wide education research, <http://lline.fi/en/article/research/220132/three-perspectives-on-active-citizenship-in-lifelong-and-life-wide-education-research>.
- Zepke, Nick, 2013, Three perspectives on active citizenship in lifelong and life-wide education research, <http://lline.fi/en/article/research/220132/three-perspectives-on-active-citizenship-in-lifelong-and-life-wide-education-research>
- Brannan, T. (2006). *Active citizenship and effective public services and programmes: How can we know what really works?*, Urban Studies.
- Dalton. J Russell, (2006). *Citizenship Norms and Political Participation in America, the Center for Democracy and Civil Society*, Georgetown University.
- Faulks, K. (2006). *Rethinking citizenship education in England: some lessons from contemporary social and political theory*. Education, citizenship and social justice, 1(2), 123-140.
- Hoskins, B. (2012). *Contextual Analysis Report*, Participatory Citizenship in the European Union Institute of Education.
- Janoski, Thomas. (1998). *Citizenship and Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizen and social class, in Citizenship and Social Class and other Essays*, Cambridge University press.
- Marshall, T.H. (1964). *Class, Citizenship and Social Development*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mead, Lawrence. (1986). *Beyond Entitlement*. New York: Free Press.
- Turner, B. (1994). 'Outline of a theory of citizenship', in B. Turner, ed. and P. Hamilton (eds), *Citizenship*. London: Routledge.
- Turner, Bryan. (2001). *Citizenship and Social Theory*. Newbury Park, CA: Sage.
- Powell, Martin. (2009). *A Welfare State without citizens*, Formez - Giannini Research, Recommendations and Proposals, Volume X.
- Banks, James A, And Roger W.Caves. (2005). *Encyclopedia of the City*, Routledge, Oxon, First published.
- Potter, John. (2002). *Active Citizenship in Schools*, Kogan page.
- Nelson, J & Kerr, D. (2006). *Active citizenship in INCA countries: definitions, policies, practices and outcomes*. INCA, International Review of Curriculum and Assessment Frameworks Internet Archive, QCA & NFER, October.
- Matiuta, Cristina. (2007). *Active Citizenship and Governance in Eastern Europe Case Study: Romania and Bulgaria*, Institute of Federalism Fribourg Switzerland.